

մատչելի եղաւ Հայոց ժթ. զարու վաթսնաւկան թուականին. զոր օհարսեղ առաջնորդ Դրազարկու տայ թարգմանել ի Լամբրոն ձեռամբ Գրիգոր գպրին, զոր ապա ներսէս եպիսկոպոս Կիլիկեցի, ոչ Լամբրոնացին, 1163ին և յարմարեաց յիտ մահուան տեսան Բարսղի ըստ քերթողական արհեստի²⁶⁾: Կ'երեայ թէ այս խմբագիր Մեկնութենէն օրինակ մը հասած է նաև Հաղբատ. և Սարդիս կունտ կարգալով զայն՝ գաղափար յուացած է նոյն ոճով կազմել Հին և Նոր Կտակարանի մասերու խմբագիր Մեկնութիւնները, յեցած ձեռքի տակ գտնուած աղբիւրներու վրայ:

Խանդավառ ընդունելութիւնը, զոր զըտան Սարգիս կունտի Մեկնութիւնները ժա-

մանակակիցներու քով, ցոյց կու տայ, թէ Մեկնութեան այս ոճը հաճելի երեցած է զրասէր ընթերցողներու, որոնք Ս. Հարց և հայ հեղինակներու մտքերը այսպէս համապրուած կը գտնեին: Իր օրինակին հետեւեցան ապա ուրիշներ. Յովհաննէս Վանական վարդապետ յօրինեց խմբագիր Մեկնութիւնը Յորայ, Գէորգ Ակեւուացի՝ Եսայեայ և Գործք Առաքելոցի, Վարդան Սրբւելցի՝ Մովսիսի հինգ զրքերու և այն, Յովհաննէս Երգնկացի նոյն խոկ Քերականի Մեկնութիւնը:

Տեսնենք այժմ Սարգիս կունտի զործերն առանձին առանձին:

Երուսաղէմ Հ. Ն. Ակինեն (6-րդ-համարութիւն)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔԱՆԱՆՈՒ ԵՒ ԱՄՄՈՒՐՈՒ ԵՐԿՐԻ ԴԵՂԵՐՆ ՈՒ ԲՈՒՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԷԶՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ՝ ՌԱ. G. CONTENAU

Սեպագիր տախտակները (tablettes), նամակներն ու հաշուետոմարներու բնագիրները, մեզի ապացոյցը կը բերեն Միջազգետքի և արեմտեան երկիրներու Ամմուրուի ու Քանանու միջեւ քանուեկ առանուրի մը: Ասոնց մէջ, շատերու կարգին, երկու հատ կան՝ որոնք նման սեռի զրականութեան մը իրր նմոյլ կը ծառայեն: Առաջինը²⁷⁾ կը յիշատակէ որ ոսկին կու գար Ամմանի (Ammān-na-ai) և Մովսի (Mu-ba-ai) երկրէն. իսկ արծարը կու գար Յուդայի երկրէն: Կար նոյնպէս անունը անհետացած ուրիշ նիւթի մըն ալ՝ որ յատուկ էր Կիլիկիներու (Gu-ub-la-ai, Ճիպէլլ) երկրին: Տախտակներուն երկրորդը²⁸⁾ կը նշէ պղինձի

26) Սիսուան. էջ 516: Գրուածքին մասին աեւա Հ. Յ. Տաշիեն, Յուցակ Հայերէն Զեռագրաց Միջարքան Մասնագրանի, էջ 234—242.

27) R. F. Harper, Assyrian and Babylonian Letters. Chicago (University Press). T. VI (1902), № 632. էջ 683:

28) G. Contenau, Musée du Louvre. Textes cunéiformes. Paris (Geuthner), T. XII (1927). Contrats Néobabyloniens. № 84:

և երկարի առաքում մը Խօնիալէն (Ja-a-mana), երկաթը Լիբանանէն (Lab-na-nu) և նոյնիսկ պալեն (alun): Եզիզուսուն (Mi-sir):

Ծինութեանց յատուկ մետաղներու, ինչպէս նաև քարի ու փայտի առաքում ները ընթացիկ գործեր են: Կուտէա իր տաճարի շինութեան համար Արեմուտքի կը գլոմէր, ամէն անզամ որ նախանիւթի պէտք ունենար:

Արհամարհելի գործ մը չէր նկատուեր բնաւ Սուրբիայէն զինի բերել տալլը, գրեխաւորար Գամատկոսի մօտ Խոլպունի ըլջանէն²⁹⁾:

Հանքի և թանկագին մետաղի մեծաքանակ այս առաքումներուն քով, կային նաև ուրիշներ ալ, նուազ կարեոր, ինչպէս փայտի, նունի, աղի կամ բարերու, որոնք կը գործածուէին գեղազործութեան մէջ: Ասորական գեղարանութեան մէջ Քանանու երկրին արտազրութիւնները, ներածելի ապրանքներու կարգին, լաւագոյն տեղը կը զրաւէին: Պր. R. Campbell Thompson հետաքրքրութիւնը ունեցաւ երեան հանելու ասորական գեղազիրներու մէջ գործածուած ու գեղի ոյժ ունեցող կարգ մը հիւթեր (substance), որոնց մէջ երկրորդ կարգին վրայ կ'երեայ Հալէպի (pin) բետինը. իսկ չորրորդ կարգի վրայ կը տեսնուի լի-

30) R. Dussaud, Topographie historique de la Syrie. Paris (Geuthner), 1927. էջ 285.

բանանի մայրին (cèdre): Այս վերջինը ծանօթ է ամէնուն և անունին (erīnu) նոյնացումը վիճաբանութեան տեղի չի ձգեր: Անշատ փնտուած է Եզիպտոսի ու Միջագետքի մէջ, որքան իրը շինութեան փայտ, նոյնքան ալ իր անփուտ յատկութիւններուն համար: Երբ պէտք ըլլար վհուկներուն հմայութիւնները խափանել, իրը հականմայք ծառայող արձանիկները մայրիկ փայտէն կը շինուէին: Խոկ ունիին խոզակը կը ծառայէր իրը սրսկաման (aspersoir) քառութեան ջուրի: Ասորական գեղագործութեան տարագներու (formulaire) մէջ շոճին գործածուած կը տեսնենք վերքեր պատելու (pansement) և ծխումի (fumigation) մէջ: Ասորեստանցիք, ինչպէս որ կը պատմէ Պլինիս, շոճին բետինը՝ կամ իրենց բացատրութեամբ արխինը ու իւղը կը հանէին թորումով: Իրենց ծանօթ էր նաև շոճին փոշին՝ կամ իրենց բացատրութեամբ ալիւրը և բնագիրները ցոյց կու տան որ շոճին ոկրնական բնավայրը Ամանոսն էր: Դէպի արեմուտք էր և ո՞չ թէ ելամի երկրին մէջ, ուր կիլկամէ: Կռուեցաւ Շոճիներու պահապան Հումպապայի հետ:

Հին գպրութեանց մէջ կը հանդիպինք նաև Erin-Badի, նոյնքան պիտանի վերոգրեալ գործածութեանց մէջ, որ անտարակոյս դարաւոր շոճին է, ինչպէս նաև Erin-Babbatի կամ ալիտակ ունիին, որ կը թուի եղած ըլլալ Linneի Juniperus oxycedrusը, որ հին գեղագիրներու մեծագոյն մասն մէջ յիշատակուած շոճիի իւղն է:

Հալէպի շոճին բետինը ծանօթ է ու անունին տակ, ասոր համազօր է ցըլ կամ shammū sha libeर կամ she-li-ud «Հալէպի շոճին հանուած գեղը» (Li-ud), որ գուրսէն գործածելի գեղ մը ըլլալով, ընդհանրապէս կը ծառայէր ականջի, բերնի եւ աչքի վերքերը պատելու, ինչպէս նաև ծխումի (թիւթսի) համար: Կը պատրաստէին ջուրի կամ մեղրի մէջ եռացնելով: Ո՞վ չի գիտեր տակաւին այսօր ալ, ըլլալ հազի, ըլլայ յօդացաւի զէմ, բեւելինի խէժին (térebenthine) բուժիչ յատկութիւնները:

Անուշահոտ իսկութիւններու այս գլուխը փակելէ առաջ, կ'արժէ խօսիլ նաև կո-կրսի վրայ, Ասորեստանի մէջ ա'յնքան ժողովրդական այս գեղին, և որ Jastrowէն իւր կը շփոթուէր եղերդին (chicorée) հետ:

Պր. R. Campbell Thompson իր մագիստրոսական ուսումնասիրութեան մէջ¹⁾, որուն կը դիմենք ամէն անզամ երբ ասորական բժշկութեան հարց մը կը ներկայաւնայ, իրաւամբ դիտած է որ, կո-կրսն ընդհանրապէս մօտեցուած է բուհս (չոճի)ին և որ յաճախ անուշահոտ բոյսերու ցանկին առաջին գլուխն վրայ գրուած ըլլալով, աշնի (եղեկին) ընտանիքն նկատուած է, այն ձեռվ որ կարելի չէ որ եղեկինի բետինէն տարբեր բան մը եղած ըլլայ: Այսպէս ուրեմն կո-կրսն և իր համազօրը եղող ցամ-ցամը, արեւմտեան ծագում ունեցող եւ Ասորեստանցիներէն գործածուող գեղերու չարքին իրենց արժանի տեղը կը գրաւեն:

* * *

Ըլլալ իրենց հաճոյքին համար, ըլլայ օգտակար բոյսեր իրենց երկրին մէջ վարժեցնելու նպատակաւ, Ասուրի և Բաբելոնի վեհապետները հոգ տարին ուրիշ երկրներու մէջ ապրող բոյսեր իրենց պարտէզներուն մէջ հաւաքելու: Ասոր առաջին օրինակը տուին Եգիպտոսի փարաւոնները: Խաղէքրուողի կողմէ Բունդի երկիրը դըրկուած գեսպանը վերագարաւ երեսուններկու հոտաւէտ տունկերով, որոնք զրուած էին հողով լեցուած կողովներու մէջ, որպէս զի կարելի ըլլար զանոնք իրենց հողովը տնկել թէփէի պարտէզներուն մէջ: Նմանապէս թութմէս Փ. Պաղեստինի երրորդ արշաւանքէն հետը բերաւ տունկերու ծառեր, զորս գասաւորելի յետոյ, Քարնաքի մէջ կառուցած իր նոր շէնքերէն մէկուն սենեակը զարդարել տուաւ նոյնիսկ այդ տունկերը սերկայացնող խորաքանդակներով:

Ասորեստանի թագաւորները հաւասարապէս հոգ կը տանէին թէ՛ պարտէզներու և թէ՛ ոռոգմանց: Աննաքերիա, որ իր մայրաքաղաքին ջուր բերելու համար բազմաթիւ ջրուղիներ (acqueduct) փորել տուած էր, ըլլալ՝ Պագեանի, ըլլայ իր շինութեանց յիշատակարաններուն մէջ, կը յիշէ Ամանոսի մէջ եղածին նման պարտէզներու շինութիւնը, լեռներու վրայ ու զաշտերու մէջ աճող ամենազգի տունկերով ու պըտ-

1) The Assyrian Herbal, Լոնտոն, 1924. էջ 155 և յաջորդ էջերը.

զատու ծառերով։ Կը յիշէ նոյնիսկ այն ծառ՝ «որ բուրդ կը կրէր վրան», բամպակենին։ Կրնայ ըլլալ որ ակնարկուած ծառը կաղամախին եղած ըլլայ, որուն պառվը, հասունցած տակն, մետաքսային խօչրտուք (bourre) կ'արձակէր, վասն զի Ասորեստանցիներուն ծանօթ բամպակենին կին էր աւելի։

Մարտուք - աբալ - իտամին, որ աւելի Մերօտաշ - Պալատան անունով ծանօթ է, իրաւամբ կը հապատանար Բարելոնի իր պարտէզովը, որովհետեւ իր գպիրներէն մին մեզի թռած է հոն գտնուող տեսակներուն ցանկը։ Այս վաւերազրին մէկ պարզ օրինակը հասած է մեր ձեռքը, ինչպէս որ ցոյց կու տայ ստորագրութեան մէկ յիշատակութիւնը — «բնազիրը զրուած ու վերստուգուած է տախտակին համաձայն», ու այս՝ անտարակոյս, վասն զի խոկականը, գէշ կերպով թրծուած, խոթարուած էր, գատելով գէթ գպիրին տեղ տեղ թողած նօթերէն՝ թէ «խորտակուած է, նոր կոտրած չէ»։

Տախտակին առաջին չորս սիւնակները, երեսին ու կոնակին կողմէն, հորիզոնական զիծերու միջոցաւ բաժնուած են փոքրիկ հատուածներու, նշանակելով անունները այն բոյսերուն՝ զորս Բարելոնացի բուսաբաններ ի մի հաւաքած էին։ Բոլորն ալ նշանակուած են SAR (մեր ծա՞ռը արդիօք) նշանով։ B. Meissner և R. Campbell Thompson, բոլոր այս բոյսերը նոյնացուցած են իրենց տեսակներուն թիւովքը։ Պէտք էր անշուշտ որ բոլորն ալ իրենց անունները ունեցած ըլլային։ Այս տախտակներուն վերլուծումը շատ կարեւոր է սակայն, ցոյց տալու համար մեզի թէ բոյսերը դասաւորելու համար լ'նչ սկզբունքներէ կ'առաջնորդուէին։ Կը թուի թէ առ հասարակ դասաւորումը կատարուած է աւելի բոյսերուն ընդհանուր յատկութիւններու հիմամբ, քան թէ անոնց կաղմուածքին հանգամանքներովք։ Այսպէս, եթէ ստորագրիներն ու շրթնաւորները իրարու քով դասաւորուած կը տեսնենք, միւս կողմէ սակայն, ընդհակառակը, ուրիշներ ի մի խմբուած են զանոնք գործածելու եղանակներովք։

Նախ և առաջ կու գան սիսորը, սոխը (shūmu՝ որ ըստ բնագիրներու՝ կապոցով կը ծախուէր) և պրասը (karâshu)։

Թէկ առաջին երեք դասակարգերուն մէջ զնել ճիշտ պիտի ըլլար, իբր ասոնց աւելի մերձաւոր բոյս մը, այս առաջին խումբին մէջ կը տեսնենք ուրցան, զոր կարելի է ենթադրել իբր կալամբի(?) տեսակ մը։

Երկրորդ խումբը շատ զարտուղի հաւաքում մը կը ներկայացնէ, կարենալ արգարացնելու համար անոնց նոյն ընտանիքի պատկանած ըլլալը։ Հոս կան սպորտինին (antahshu) և ոսպի՞ր (kunibhu)։

Երրորդ խումբին մէջ առնուած են ըրթնաւորներու սեսէն անուշահոս տաւնեկերը, ուր կը տեսնուին երեք տեսակ անտեսնիւ (արոն, մանիս և զրոն) ու նոյնպէս ըրթնաւորներու ընտանիքին պատկանող արքայածաղիկը (hamuk, pasilic)։

Չորրորդ ու հնդկերորդ խումբերուն մէջ կ'իյան պարտէկի եղերգին (marrutu, endive), հազարին (hashshu, laitue), սամիրին (shibâtu, fenouil) և նեիին (pinu, ammi) նման բանջարեղէններ։

Վեցերորդ խումբին մէջ կ'իյան օշնանային ընտանիքին պատկանող տունկեր (ալլուր Elleg նշանով որակուած)։ Առնոց մէկ քանիները միաւորուած են ջրկոտեկի (qaquillu, cresson) տեսակներուն հետ։

Եօթներորդ ու ութերորդ խումբերուն մէջ զրուած են համեմունքները, ինչպէս՝ frfniմը (azipiru, safran), զինձը (kusibirru, coriandre, քիշնիշ) և փեղենան (egengiru, rüe, ուտէփ օթու)։ Այս խումբին մէջ կը գտնուի նաև asmidun կամ samidun՝ որ աւելի թփիկ մըն է, որովհետեւ թռչունները անոր վրայ կը թառէին։ Ասոր հետ նոյնացուած է նեղոսի յատուկ ակասիան (acacia nilotica)։ Առնոց կը յաջորդեն ալլ տեսակի փեղենայ (bishshu) մը, մօշիկ զոպմն (յըրս, hysope), անանուխի (zamburu) մը, զամբուռը (hashshu, ծոթոր) և պիսակենի (bütne)։

Իններորդ խումբին մէջ են պեղենին (silqu, bette), կարմիր բողկ (laptu, rave) ու սեղ բողկ (pulgu, radix) բանջարեղէնները։

Տասներորդ խումբը կը հոշուէ րեսիներ (résine), որոնց մէջ կան Մեֆեկի բարսանը (argânu, baume de la Mecque) և պարսկական նարգես (bariratu, férule persique)։

5) Ասորեստանցիներուն ծանօթ էր «սամիւի», հորիք (խորչ), եղէզի (kisi, roseau), փշնիք (ashâgi), տաբաւի ու տագանքի թռչունը։

Տասնըմէկերորդ, տասներկրորդ ու տասներեքերորդ խումբերը իրենց մէջ կը համբեն միայն ծաղիկներ, այսպէս՝ լեռան խաչխաչը և երեք տեսակ մեկնն (kusibu, hassuhaltu, kanâshuttu) ⁶⁾, գանհալեզո՞ւն (lisan kalbi) ⁷⁾, եզջերուի Հը (qa-an-nu-ai-lu), թռչունի Հը (hal-la is-sur) ⁸⁾:

Տասնըմըրբորդ խումբը կը պարունակէ տապար (aspastu, luzerne, պապա հօնճա), անգժար (surbu, assa foetida) և դղմենիները (qishshû, piqqûtu):

Հակառակ կարդ մը անուններու անսուռգութեան, կը տեսնուի որ բոլոր այս ընթացիկ տեսակները կը պատկանին միակ պարտէզի մը, ծաղիկներով, կանաչեղէններով և հոտաւէտ բազմաթիւ բոյսերով, որոնք կը զործ ածուէին արեելեան խոհանոցի մէջ և զորս զործ ածեց նոյնպէս արեմուեան խոհանոցն ալ, մինչև ի վերջ Միջին դարու ծիշտը ըսելով անիկա բուսաբանական պարտէզ մը չէր, ինչպէս էին Սիննաքերիպի այսնքան պարձանքով արեկելը յիշած պարտէզները:

Հետագայ երկու խումբերը կը նշանակեն՝ առանց քանակութիւնը ցոյց տալու՝ պարտէզի յատուկ գործիքները (գլխաւորաբար սականները) և տախտակը կը կրէ հետեւեալ յիշատակազբութիւնը, «...թագաւոր Մարտուք-արաւ-Ետափինի պարտէզին (բոյսերը): Մարտուք-Ետում-Ետափինի տախտակը: Այն որ Մարտուք (չ)աստուածը կը մեծարէ, թող չվերցունէ (այս տախտակը): Յանձնաբարութիւնը՝ որ կը թուի մասնաւորապէս սահմանուած ըլլալ Միջագետքի, եթէ դատենք Պր. Շալլի կողմէ հաւաքուած նման այլ բնագիրներու յիշատակարաններէն»:

Թարգմանեց

Հալիս

ԱՐՑՈՒԱԶԴԻ ԱՐՔԱԳՈՒՅ.

6) Ասորեստանցիք մեկնի այս տեսակները կը գործածէին իրք քնածական (hypnotique) գեղ, ըստ Dr. G. Cantenauի Կեղացուցակին La Médecine en Assyrie et en Babylonie, Paris (Malaine). 1938. էջ 181.

7) Ասորեստանցիք մեզի նման ծանօթ էին «ամ լեզուին, աղուէսի խաղող»ին են: Աւելորդ է ըսել որ այս որակումները ամէն բանէ առաջ ցոյց կու տան անուններու կազմութեան ժողովրդային միենայն եղանակը, թէե կրնայ ըլլալ որ ասոնց տեսակները նոյնը եղած ըլլալ:

8) Mélanges Syriens, Paris. 1939. Ա. Հասոր. էջ 11-14:

ԱՄԻՐՏՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՑԻ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿՊԵՏ

Յիշատակն անշէջ մեայ, երից վարդապետաց՝ Հ. Հ. Պարրիէլ Աւետիքեանի, Ալաշտառ Ալեքսանդր Ալեքսանդր և Մկրտիչ Աւեգերեանի, որոնք առաջին անգամ՝ 1836 թուին՝ իրենց ի Վենետիկ հրատարակած «ՆՈՐ ԲՈՒԺԻԲՐՅ ՀՈՅԿՈՋԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻԻ» վերնազիր կոթողական աշխատութեան միջոցաւ ծանօթացուցին մեզ գոյութիւնը Ամբրովլութ Ամասիացի բժշկապետի, հետեւեալ բառերով:

«Բժշկաբանք պէսպէս գտանին՝ նմանք եւ աննմանք իրերաց, թարգմանաբար հաւաքեալք յամենայն աղջաց՝ խան և ռամշկական ոճով: Առաւել քաջածանօթ է զործ Ամբրովլաթայ ամասիացոյ բժշկապետի հայոց ի ԺԵ. դարու: Յայսպիսի գրութեանց ոչ այնչափ վկայութիւնու առաք բանի, որչոփ բառի, որ երեւէր հայկական, թէ եւ իցէ ռամփական կամ գաւառական, որպէս պիտանացու յոյժ ըստ տեղւոյն»: (Հար. Ա. էջ 10):

Յետոյ 1879ին նոյնը կրկնեց նշան ձիվանեան, իր «Հայոց Առձեռն Բառաբան պատմական, աշխարհագրական եւ դիցաբանական Յատուկ անուանց» գործին մէջ (Կ. Պոլիս, 1879), ըսելով.

«Ամիր Տովլաթ կամ Ամբրովլաթ. բը-ժիշկ և ճանապարհորդ հայ ամասիացի, ի ԺԵ. դարուն, զիտակ էր լեզուի լատինացւոց, յօւնաց, ասորւոց, արաբացւոց, պարսկաց և թրքաց, թողեալ է զբժշկաբան ընդգործական մակագրեալ Անգիտաց անպէտու:

Ասոնց յաջորդեց Հ. Արոէն Վ. Առոքի, 1881ի Բազմավիճին մէջ ձեռնարկելով «Հայ բժշկական Պատմութեան» մը, որ գժրախտաբար անաւարտ մնաց, հմուտ հեղինակին խիստ ցաւալի մահուան պատճառաւ:

1888ին ասոնց յաջորդեց Հանգէս Ամսութեալի մէջ՝ ողբացեալ Հ. Ղեւոնդ Վ. Յովիանեանի ընդգործակ մէկ աշխատութիւնը, — «Հետազօտութիւնք Նախնեաց ռամփականի վրայ», — որ ապա գրքի ձեռով ալ լոյս տեսաւ ի Վիեննա, 1897ին:

Այս միջոցին՝ Դոկտ. Վահրամ Յ. Թոր-